

# Mehmed Hâlid Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya Arızası

## Mehmed Hâlid Bey's Letter Regarding Mustafa Kemal Pasha

Müslüm YILMAZ\* 



### ÖZ

Mustafa Kemal'in önderliğinde başlayan kurtuluş mücadelesi, savaşlarda uzun yıllar yıpranan ve umudunu yitiren halk için bir umut olmuştur. Bu mücadelenin önderi olan Mustafa Kemal Paşa'ya toplumun farklı kesimlerinden destek gelmiştir. Osmanlı Devleti döneminin bürokratlarından biri olan Mehmed Hâlid Bey, modern Türkiye'nin doğuşunda Mustafa Kemal Paşa'ya destek verenler arasında yer almıştır. Milli Mücadele'nin askeri safhasının zaferle sonuçlandığı günlerde yazdığı arıza/mektupla Milli Mücadele'ye yönelik tutumunu ve Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılığını ortaya koymuştur. Mektubunda Mustafa Kemal Paşa'yı övdüğü gibi iki adet tarih manzumesi de kaleme almıştır. Bu makalede Mehmed Hâlid Bey'in hayatı hakkında bilgi verildikten sonra Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu bu mektuba ve kaleme aldığı manzumelere değinilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Mehmed Hâlid, Mustafa Kemal Paşa, Manzume, Milli Mücadele, Cumhuriyet

### ABSTRACT

The liberation struggle, which give birth to the war of independence and began under the leadership of Mustafa Kemal, became a source of hope for the people who were worn out and felt hopeless because the wars had lasted for many years. Mustafa Kemal, the leader of the struggle, received support from different segments of society. Mehmed Hâlid Bey, a bureaucrat during the Ottoman Empire, was among those who supported Mustafa Kemal Pasha during the birth of modern-day Turkey. In a letter that he wrote after the military phase of the Turkish National Struggle (Milli Mücadele) ended in victory, he revealed his attitude toward the Turkish National Struggle (Milli Mücadele) and his loyalty to Mustafa Kemal Pasha. In addition to praising Mustafa Kemal, he also wrote two historical poems. Along with providing information about Mehmed Hâlid Bey's life, this article discusses the letter he wrote to Mustafa Kemal Pasha as well as the poems he wrote.

**Keywords:** Mehmed Hâlid, Mustafa Kemal Pasha, Manzume, Poetry, War of Independence, Republic, Turkey

\*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.Y. 0000-0002-4060-7945

#### Sorumlu yazar/Corresponding author:

Müslüm Yılmaz,  
İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları  
Enstitüsü, İstanbul, Türkiye  
E-posta/E-mail: muslum.yilmaz@istanbul.edu.tr

**Başvuru/Submitted:** 18.05.2021

**Revizyon Talebi/Revision Requested:**  
29.09.2021

**Son Revizyon/Last Revision Received:**  
10.05.2022

**Kabul/Accepted:** 18.05.2022

**Atıf/Citation:** Yılmaz, Müslüm "Mehmed Hâlid Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya Arızası" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 41 (2022): 255-272.  
<https://doi.org/10.26650/YTA2022-938900>

## Extended Abstract

World War I, which began during the first quarter of the twentieth century, caused the collapse of various multinational states and the birth of new states. In the process, the Ottoman Empire withdrew from the war in defeat. The “Millî Mücadele,” which refers to the Turkish National Struggle, began in Anatolia under the leadership of Mustafa Kemal Pasha and brought great hope to the people who felt disappointed. Mustafa Kemal first declared the “Misâk-ı Millî” (National Pact) during the military phase of the Millî Mücadele and opened the Grand National Assembly a few months later, where he stated that he would institute strong reforms. In fact, the word “grand” in the name of the assembly demonstrated that this establishment was of the highest authority. At the forefront of the political scene there was now a new political discourse and Mustafa Kemal with his followers.

In the process leading up to the proclamation of the republic, new institutions were established in accordance with the national state structure, such as the Grand National Assembly and new cadres were formed accordingly. Many people who had previously worked in the bureaucracy followed the developments closely and supported them, and they were making great efforts to join these new cadres. Considering the political structure of the societies undergoing regime transition and the construction of a public bureaucracy, Mustafa Kemal, the leader of the movement, appointed people that would fit the political dynamics of the newly established state.

One of the supporters of the newly established state and its leader was Mehmed Hâlid Bey. Mehmed Hâlid Bey served in various government positions as well as a governor during the reign of Abdülhamit II. However, Bey was forced out of politics with the power of the “İttihad Terakki” (the committee of union and progress), and Arıza wrote a letter to Mustafa Kemal Pasha. It should be noted that his signature on the letter introduced himself as the former governor using the words “Diyârbekir Vali-i Esbakı Hacı Hâlid Bey” instead of his last governorship position as Mamûretü'l-aziz. This implies that he may have wanted to take charge of the bureaucracy again. When the press was stating things such as “sultanate would be abolished, the caliph would resign, Mustafa Kemal has been suffering from his hearth.” The fact that he described, in his letter, Mustafa Kemal as the commander of the jihad-iakbar who saved the country from the trouble that had befallen it also supports the idea of Hâlid Bey's wish of entering the bureaucracy again. Nevertheless, it is possible that he wrote the relevant letter only to express his sincere feelings.

In the official registry file, which is the only source about his life, there is no information about what position he held afterward. Mehmed Hâlid Bey had an effect at the state level throughout his tenure as governor rather than the scholarly works he wrote. He did not take up any duties after his retirement, presumably due to the conflicts experienced during his governorship of Diyarbakir and his relations with the members of Ittihad Terakki (Union and Progress) who came to power later on.

However, no study could be found on Mehmed Hâlid Bey's activities and attitudes concerning the republic during the transition period. This study first provides information about Mehmed Hâlid Bey's life and briefly introduces his works. Subsequently, the article evaluates his attitude toward the Millî Mücadele.

In addition to the letter wherein he praised Mustafa Kemal, he also wrote two historical poems; this article provides information about the same.

## Giriş

20. yüzyılın ilk çeyreğinde patlak veren I. Dünya Savaşı, çok uluslu devletlerin parçalanmasına ve yeni devletlerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu süreçte Osmanlı Devleti savaştan mağlubiyetle ayrılmış; fakat Anadolu topraklarında Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlayan Millî Mücadele ile birlikte halkın üzerindeki büyük hayal kırıklığı yerini umuda bırakmıştı. Millî Mücadele'nin askeri safhasında önce Misâk-ı Milli'yi ilan eden ve birkaç ay sonra da Büyük Millet Meclisi'ni açan Mustafa Kemal Paşa, böylelikle güçlü reformlar yapacağını ifade etmiş oluyordu. Hatta meclisin adında “büyük” sözcüğünün yer alması bu kurumun her otoritenin üstünde olduğunu gösteriyordu.<sup>1</sup> Siyaset sahnesinde ön planda artık, yepyeni bir politik söylem ve Mustafa Kemal Paşa ile beraberindekiler vardı.

Cumhuriyet'in ilanına doğru giden süreçte, başta Büyük Millet Meclisi olmak üzere milli devlet yapısına uygun olarak yeni kurumlar tesis edilmekte ve buna bağlı olarak yeni kadrolar oluşturulmaktaydı. Daha önce bürokraside görev almış, gelişmeleri yakından takip eden ve destek veren pek çok kişi bu yeni kadrolarda görev alabilmek için gayret sergilemekteydi. Rejim geçişlerindeki toplumların siyasal yapısı ve kamu bürokrasinin inşası dikkate alındığında<sup>2</sup> bu hareketin önderi olan Mustafa Kemal Paşa'nın yeni kurulan devletin siyasi dinamiklerine uygun gelecek isimleri atadığı görülmektedir.<sup>3</sup>

Yeni kurulmakta olan devlete ve onun önderine destek veren isimlerden biri de Mehmed Hâlid Bey'dir. Sultan II. Abdülhamit döneminde çeşitli memurluk ve valilik görevlerinde bulunan fakat İttihat Terakki'nin iktidarıyla birlikte siyasetten el çektirilen Mehmed Hâlid Bey, bizzat Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben bir arıza yazmıştır. Arızanın imza bölümünde en son valilik görevi olan Mamûretü'l-azîz yerine “Diyârbekir Vâli-i esbakı Hacı Hâlid Bey” ifadeleriyle kendini eski Diyarbakır valisi olarak tanıtmayı dikkat edilmesi gereken bir husustur. Bu durum onun bürokraside yeniden görev almak istemiş olabileceği izlenimini doğurmaktadır. Saltanatın kaldırılacağı, halifenin istifa edeceği, Mustafa Kemal'in kalbinden rahatsız olduğu gibi haberlerin basında yer aldığı bir dönemde<sup>4</sup> yazdığı arızasında, Mustafa Kemal'i vatani düştüğü sıkıntıdan kurtaran ve yapılan cihâd-ı ekberin komutanı olarak nitelendirmesi de bu durumu destekler niteliktedir. Bununla birlikte ilgili arızasını yalnızca samimi duygularını dile getirmek için de kaleme almış olması ihtimal dâhilindedir.

1 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyas, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005, s. 480-481.

2 Metin Heper, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernlik*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1997, s. 23.

3 Metin Heper, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik...*, s. 70.

4 Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 104-121; Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 39-105.

Mehmed Hâlid Bey'in hayatı ve Osmanlı Devleti dönemindeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi veren çalışmalar arasında Abdülhamit Kırmızı'nın "Kıbrıslı Halid Bey'in Diyarbakır Valiliği (1896-1902)" ve Hatip Yıldız'ın "Diyarbakır Valisi Mehmed Halid Bey'in Beş Yıllık İcraatı ve Hazırladığı Rapor" başlıklı makaleleri öncül nitelik taşımaktadır.<sup>5</sup> Bununla birlikte Mehmed Hâlid Bey'in Cumhuriyet'e geçiş sürecindeki faaliyetleri, tutumları vb. hususları konu alan herhangi bir çalışmaya ne yazık ki rastlanamamıştır. Buradan hareketle bu çalışmada, Mehmed Hâlid Bey'in hayatı hakkında bilgi verildikten sonra eserlerinin kısa tanıtımı yapılmış ve ardından makalenin esas konusu olarak onun Millî Mücadele'ye yönelik tutumu değerlendirilmeye çalışılmıştır.

## 1. Mehmed Hâlid Bey'in Hayatı

Hâcî Mustafâ Necâtî Efendi'nin oğlu olan Mehmed Hâlid Bey, 1265 Şaban/Mayıs-Haziran 1849 senesinde Kıbrıs'ın Lefkoşe şehrinde dünyaya gelmiştir.<sup>6</sup> Arapça (Meânî'ye), Farsça (Mesnevi-i Şerîf'e kadar), tefsir, hadis, İslâm tarihi, coğrafya, hendede gibi çeşitli ilimleri özel hocalardan tahsil etmiştir.

1864 senesinde Kıbrıs Rusûmât Mezâreti Tahrîrât Odası'nda mülâzemetle ilk resmî görevine başlamıştır. Nisan 1867'den Ağustos 1867'ye kadar numara ve nizâmât mukayyidliği vazifesinde bulunmuştur.<sup>7</sup> Ekim-Kasım 1869 tarihinde 680 kuruş maaşla refik-i evvel olarak rütbe atlamıştır. Cezâîr-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Mektûbî Odası'ndaki Kıbrıs Müsevvidliği'ne tayin edilmiş ise de hazine buna müsaade etmediği için 400 kuruş maaşla vilâyet muhâsebe mukayyidliğine nakledilmiştir. Dört ay kadar burada istihdâm edildikten sonra maaşı 1.000 kuruşa artırılarak Aydın Vilâyet-i Tahrîrât Kalemî Müsevvidi görevine atanmıştır.

1288 Rebiulahir/Haziran-Temmuz 1871 tarihinde 1.000 kuruş maaşla İstanbul Bâb-ı Seraskerî Münşâ-ı Küttâb Müdürlüğü refâketine memur olarak tayin edilmiştir. Birkaç ay sonra<sup>8</sup> 1.600 kuruş maaşla Tahkîk Komisyonu Kalemî'ne müsevvid-i evvel olmuş ve

5 Bkz. Abdülhamit Kırmızı, "Kıbrıslı Halid Bey'in Diyarbakır Valiliği (1896-1902)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C.1, s. 265-274; Hatip Yıldız, "Diyarbakır Valisi Mehmed Halid Bey'in Beş Yıllık İcraatı ve Hazırladığı Rapor", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C.1, ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Ankara, Diyarbakır Valiliği Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2008, s. 387-389.

6 Mehmed Hâlid Bey, H. 1265 senesinin Şaban ayında dünyaya gelmiş olup bu tarih miladi takvime göre Mayıs/Haziran 1849'a rastlamaktadır. Sicil kaydının başında ise 1268 yazmaktadır. Bununla birlikte 1268 senesinin sehven yazıldığı, asıl doğum tarihinin ise 1265 olduğu kaydın sonuna eklenmiştir. Bu ek dikkate alınmadığı için Hâlid Bey'den bahseden kaynaklar doğum tarihini 1268 olarak vermektedir. Bkz. Abdülhamit Kırmızı, "Kıbrıslı Halid...", s. 265-274; Hatip Yıldız, "Diyarbakır Valisi...", s. 387-389.

7 1283'ün Zilkade ayından 1284'ün Rebiulahir ayına kadar.

8 1288 Şaban/1871 Ekim-Kasım ayında.

ardından İntihâb-ı Memûrîn Kalemi'nde memur olarak görev yapmıştır. Daha sonra 1.250 kuruş maaşla Sinop Sancağı Tahrîrât Müdürlüğü'ne yine memur olarak görevlendirildiyse de Ahmed Esad Paşa'nın iki aylık sadrazamlık görevinden azledilip Konya Valisi olarak atanması üzerine<sup>9</sup> bu kez Konya Vilâyeti'nde "Kitâbet Hizmetinde" görev yapmak üzere atanmıştır. On üç lira maaş ilavesiyle vilâyetin gazete muharrirliğinde bulunan Hâlid Bey, buradaki on yedi aylık memurluğundan sonra Ahmed Esad Paşa'nın Beşinci Ordu Müşirliği ile birlikte Suriye valiliğine tayin edilmesiyle 4.500 kuruş maaşla Suriye Vilâyeti Mektupçuluğu'na atanmıştır. Ahmed Esad Paşa'nın dört ay sonra azledilerek önce Nâfia nâzırlığına, ardından Aydın valiliğine tayin edilmesiyle<sup>10</sup> hâmisiz kalan Mehmed Hâlid Bey, 1293 Recep/Temmuz-Ağustos 1876'da görevinden azledilmiş ve daha sonra 3.500 kuruş maaşla Van Vilâyeti Mektupçuluğu'nda memur olarak görevine başlamıştır.<sup>11</sup> Kısa bir süre sonra bu görevinden istifa eden Mehmed Hâlid Bey, 1296 Recep/1879 Haziran-Temmuz 4.000 kuruş maaşla Kosova, 1297 Cemaziyelahir/1880 Mayıs-Haziran 3.000 kuruş maaşla Yanyâ vilayeti müdde-i umûmiye vazifesine, 8 Rebiülevvel 1298/8 Şubat 1881 3.500 kuruş maaşla Diyarbakır İstinâf Cezâ Dâiresi Riyâsetine, 1301 Rebiülevvel/1883-1884 Aralık-Ocak tarihinde İstanbul Bidâyet Mahkemesi Cezâ Dâiresi Riyâseti'ne tayin olunmuştur.<sup>12</sup>

Hasan Fehmi Paşa'nın adliye nâzırlığı döneminde yapılan çalışmalarda yer alan Hâlid Bey'in<sup>13</sup> görevini "hüsn-i ifâ" ile yaptığı sicil kaydına eklenmiş ve maaşı da artırılmıştır. Bu vazifesi sırasında "usûl-i cezâiyenin tatbik"ine dair telif ettiği *Mizânü'l-Tatbik* adlı eserinden dolayı Mecîdî nişânı ile ödüllendirilmiştir.

Girit adliye müfettişliğine tanzim ve tertip için kısa bir görevlendirilmeden sonra İstanbul'daki Temyiz Mahkemesi Reisi Şefik Efendi'nin başkanlığındaki komisyonda memur olarak çalışmıştır. Buradaki görevini başarıyla gerçekleştirmesi üzerine terfi ettirilmiş ve maaşı da artırılmıştır. 3 Cemaziyellevvel 1310/23 Kasım 1892 tarihinde 20.000 kuruş maaşla Diyarbakır'a vali olarak tayin edilmiştir. Buradaki görevinden dolayı kendisine 1. rütbeden nişân-i âlî-i Osmânî verilmiştir. Diyarbakır'daki faaliyetleri ve ayrıca "ehliyet ve sadakatine mebnî" olarak 29 Kasım 1892'de murassa nişân-i âlî-i Osmânî

9 Muhtemelen Ahmed Esad Paşa'nın girişimleri ile.

10 Ahmed Esad Paşa için bkz. Ali İhsan Gencer, "Ahmed Esad Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.2, s. 64.

11 Van Vilâyeti Mektupçuluğu'na memur olarak atanması 1293 Zilhicce'ye (Aralık 1876/Ocak 1877) rastlamaktadır.

12 Mehmed Hâlid Bey, 1296 Recep/Haziran-Temmuz 1879'da 4.000 kuruş maaşla Kosova, 1297 Cemaziyelahir/Mayıs-Haziran 1880'de 3.000 kuruş maaşla Yanyâ vilayeti müdde-i umûmiye vazifesine, 8 Rebiülevvel 1298/8 Şubat 1881'de 3.500 kuruş maaşla Diyarbakır İstinâf Cezâ Dâiresi Riyâsetine, 1301 Rebiülevvel/Aralık 1883-Ocak 1884'te İstanbul Bidâyet Mahkemesi Cezâ Dâiresi Riyâsetine tayin olunmuştur.

13 Hasan Fehmi Paşa bkz. Cevdet Küçük, "Hasan Fehmi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.16, s. 322-323.

takdim edilmiştir. Buradaki görevi sırasında şehri imar ettiği<sup>14</sup> ve yaptığı işlerle takdir edilecek davranışlarda bulunulduğu sicil kaydına işlenmiştir.<sup>15</sup>

Valiliği döneminde bölgede önde gelen ailelerin, askerinin, okul açma faaliyetleri içindeki misyonerlerin<sup>16</sup> ve en önemlisi hürriyet yanlısı gençlerin muhalefetini üzerine çeken Hâlid Bey, Mehmed Ziya (Gökalp) ve arkadaşlarının İstanbul'a gönderdiği telgraflarla sıkıntılı bir döneme girmiştir. Bunun üzerine kendisini İstanbul'a şikâyet eden Mehmed Ziya ve arkadaşlarını takip altına almıştır. Bu şahısların “kötü niyetli” olduklarını mabeyne bildirdikten sonra “ihtilâl-i asayişe ve evrâk-ı muzırna neşrinde tasaddi” oldukları iddiasıyla onları tutuklattırıştır. İstanbul ile sık sık yazışan Hâlid Bey, gelen tepkiler üzerine bir süre tutuklu kalan Mehmed Ziya ve arkadaşlarını serbest bırakmıştır.<sup>17</sup> Mehmed Ziya'nın serbest kalmasından sonra İstanbul'a gitmesi üzerine onu padişah aleyhtarı olarak saraya jurnallemiştir.<sup>18</sup>

Diyarbakır İdadî Mektebi'nden ayrıldıktan sonra İstanbul Baytar Mektebi'ne kayıt yaptıran Mehmed Ziya (Gökalp), 1898 yazında Diyarbakır'a döndüğünde İstanbul'daki bağlı bulunduğu gizli cemiyetin bir şubesini burada açmış ve Vali Mehmed Hâlid Bey'in yönetimini hedef alan yazılar kaleme almıştır. Bunun üzerine vali, bu faaliyetleri durdurmak için kendine göre önlemler tertip etmiştir. Mehmed Ziya'nın padişah aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu ve evine yapılan baskında zararlı evrak ortaya çıktığına dair haber/bilgileri İstanbul'a bildirmiştir. Mart 1899'da İstanbul'a dönen Mehmed Ziya bu durum üzerine bir yıl hapse mahkûm edilmiştir.<sup>19</sup> Bu olaylardan sonra Hâlid Bey'in toplumdaki baskıyı daha da artırması ve hatta keyfi olarak birçok yanlış uygulama yapması halkın nefretini kazanmasına sebebiyet vermiştir. Osep isimli bir Ermeni'yi öldürtmesi bardağı taşıran son damla olmuş ve 7 Haziran 1902'de görevinden azledilmiştir.<sup>20</sup> Hâlid Bey ile ilgili kaleme alınan bunlarla da sınırlı değildir. Karısı Makbule Hanım'ın vilayet işlerine karıştığı ve Hâlid Bey'in “Valiçe-i şehr-i Âmid” lakabı ile anılan

14 Hatip Yıldız, “Diyarbakır Valisi...”, s. 387-401.

15 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Sicil-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH. SâİDd.)*, 1/364.

16 Hatip Yıldız, “II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.14, 2010, s. 103-118.

17 Ziya Gökalp ve arkadaşlarının tutuklanması ile için bkz. Selçuk Akşin Somel, “Melekler, Vatanperverler ve Ajan Provokatörler: Mutlakîyet Devri Diyarbakır Okul Gençliği, Bürokrasi ve Ziya Gökalp'in İdadî Öğrenciliği'ne İlişkin Soruşturma Kayıtları”, *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar: Sina Akşin'e Armağan*, haz. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 193-254.

18 Diyarbakır Valisi olarak yaptığı faaliyetler için bkz. Abdülhamit Kırmızı, “Kıbrıslı Halid...”, s. 265-274.

19 Hatip Yıldız, “Ziya Gökalp (Mehmed Ziya)'in Talebelik Yılları”, *SBArD (Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi)*, S.11, Mart 2008, s. 204.

20 Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, C.1, Işıl Matbaası, 1960, s. 328-331.

karısından çok çekindiği kaydedilmektedir. Hâlid Bey'in şehirden ayrılması üzerine Hacı Niyazi Bey şu beyti söylemiştir:

Gitdi şehir-i Âmid'in Makbûle bir vâliçesi

Değdi bir kelb-i akura Hâlid'in son çiftesi"<sup>21</sup>

20 Rebiülevvel 1320/7 Haziran 1902 6.000 kuruş maaşla bu görevinden azledildikten sonra kısa bir zaman boştaki Hâlid Bey, 9 Ağustos 1903'te 9.000 kuruş maaşla Şûrâ-yı Devlet azalığına atanmıştır. 29 Ekim 1906'da ise 20.000 kuruş maaşla Mamûretü'l-aziz valiliğine tayin edilmiş ve maaşına ek olarak bazı tahsisatlar yapılmıştır. 1 Aralık 1908'de 6.000 kuruş maaşla bu görevinden de azledilmiştir. Hayatı hakkında yegâne kaynak olan resmi sicil dosyasında, daha sonra hangi görevde bulunduğu dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır.<sup>22</sup>

Muhtemelen Diyarbakır valiliği sırasında yaşanan sürtüşmelerden ve daha sonra iktidara gelen İttihat Terakki mensuplarıyla arası iyi olmadığından dolayı emekliliğinden sonra herhangi bir görev almamıştır.

Millî Mücadele'nin askeri safhasının zaferle sonuçlandığı günlerde, 26 Ekim 1922 tarihinde kaleme aldığı arzısına istinaden o tarihte hayatta olduğu ve "Dersaadet'de Bozdoğan Kemeri civârında Süleymâniye Caddesi'nde 7 ve 9 numaralı hânedâ mukim" olarak İstanbul'da yaşadığı anlaşılmaktadır. Kendisini "Hacı" sıfatıyla belirttiğine göre muhtemelen emeklilik sonrası bu dini görevini yerine getirmiştir. Mehmed Hâlid Bey'in hangi tarihte ve nerede vefat ettiğine dair herhangi bir bilgiye ise ne yazık ki ulaşılamamıştır.

## 2. Mehmed Hâlid Bey'in Eserleri

Mehmed Hâlid Bey'in *Risâle-i Cihâd*, *Maksad-ı Kânûn* ve *Mizânü'l-Tatbik* adı altında tespit edebildiğimiz üç eseri bulunmaktadır. Bunların yanı sıra arşiv belgeleri arasında Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu bir mektubuna/arzıya da ulaşılmıştır.

### 2.1. *Risâle-i Cihâd*

İslâm dinindeki cihâd kavramının önemi üzerine telif edilen eserde Mehmed Hâlid, cihâdî bir nur olarak telakki etmekte ve "o nur ümmet-i Muhammedi gâzîlik ve şehîdlik

21 Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir...*, s. 331.

22 BOA, DH. SAİD., 1/364. Sicil kaydında verilen hicri tarihlerle birlikte bazen Rumi tarihlerde verilmektedir. Bu tarihleri Miladi takvime çevirirken gün farkı olduğu dikkat çekmektedir. Yukarıda sicil dosyasında geçen hicri tarihlerin miladi karşılığı verilmiştir.



gibi şerefli iki rütbe-i celîlenin biri ile dünyâ ve ukbâca mazhar-ı imtiyâz<sup>23</sup> sahibi olmak olarak adlandırmaktadır. Eserde cihad ile ilgili Kuran-ı Kerim'deki ayetlerin ve Bûhârî gibi kaynaklarda geçen hadislerin şerhi yapılmaktadır. Bu örnek ve şerhlerin sonunda “Sultân-ı Müslîmîn ve halife-i rûy-ı zemîn olan pâdişâh” II. Abdülhamid’i överek eser tamamlanır. 29 sayfalık bu eser, 14 Zilhicce 1293 tarihinde İstanbul’da basılmıştır.

## 2.2. *Maksad-ı Kânûn*

Dersâdet İstinâf Müdde-i Umûmiyyesi görevi sırasında adliye muhtesiblerinin kanunların açıklamalı bir kitap şeklinde basılmasının çok faydalı olacağını söylemeleri üzerine “Bazı gecelerde vakit buldukça”<sup>24</sup> bu eserini kaleme almış ve Sultan II. Abdülhamid’in desteği ile eser 143 sayfa olarak Matbaa-ı Âmire’de 1306/1888-1889 tarihinde basılmıştır. Eserde kanun maddeleri açıklanmakta ve mahkemenin işleyişi, da-  
vanın müzâkeresi, hâkimin tarafsızlığı gibi konular hakkında bilgi verilmektedir.

## 2.3. *Mizânü’-t-Tatbîk*

Hasan Fehmi Paşa’nın adliye nâzirliği döneminde yapılan çalışmalarda görev aldığı sırada “usul-i cezâiyenin tatbik”ine dair telif ettiği bu eseri için ikinci rütbe Mecîdi nişânı ile gümüş liyâkat madalyası padişah tarafından ihsan buyrulmuştur. Eserin girişinde “derc-i dibâce-i şükrân” olarak Sultan II. Abdülhamid’i,

Âfitâb-ı ma’deletdir şehriyâr Abdülhamîd

Eylesin Rabbim hemîşe ömr ü ikbâlin mezîd

mısraları ile övdükten sonra kendisini “Abd-i mülûk-i hazret-i pâdişâhî/Dersâdet istinâf müdde-i umûmisi Hâlid” olarak takdim eder. Kanunların şerhleri, ihbârname, şikâyetnâme, takrîz, zabt vakası numûnesi gibi konuları ihtiva eden 508 sayfalık eser 1310 tarihinde basılmıştır.<sup>25</sup>

23 Mehmed Hâlid, *Risâle-i Cihâd*, İstanbul, Sabah Matbaası, 1293, s. 2.

24 Mehmed Hâlid, *Maksad-ı Kânûn*, Dersadet, Matbaa-ı Âmire, 1306, s. 5.

25 (Mehmed) Hâlid, *Mizânü’-t-Tatbîk*, Dersadet, Mahmûd Bey Matbaası, 1310.

### 3. Mehmed Hâlid Bey'in Arızası

Mehmed Hâlid Bey, Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanması ve Cumhuriyet'in ilanı üzerine Mustafa Kemal'e bir arıza göndermiştir.<sup>26</sup> Mehmed Hâlid Bey mektubunda, Mustafa Kemal'i överek vatanı düştüğü sıkıntıdan kurtaran ve yapılan cihad-ı ekberin komutanı olarak nitelendirmiştir. Aynı zamanda iki adet tarih manzumesi de kaleme almıştır.

Mektubun ilk sayfasında “Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ulviyye-i âtîsi Baş Kumandan-ı zî-şân fehâmetlü devletlü Mustafâ Kemâl Paşa Hazretleri'nin Huzûr-ı muallâ-nuşûr-ı fehâmet-penâhlarına arıza-bendeğâmdir” ibaresi yer almaktadır. Daha sonraki belgede vatanın sıkıntı içerisinde kurtulmasını ve yeni baştan İslam'a iade-i itibar sağlayan bu kutlu zafer için teşekkür ve tebrik ihtiva eden bir tarih manzumesi sunulduğunu açıklamaktadır.

Mehmed Hâlid Bey'in tasvir ve tavsifine göre Mustafa Kemal Paşa, aziz vatanı büyük beladan kurtararak İslam milletinin istiklal ve saadetinin şerefini iade etmiş, bütün İslam âlemini güldürmüş ve muradına erdirmiştir. İslam'ın kalbini sevince erdirip Şark'tan doğan bir ay gibi yardım nurlarını saçarak Müslümanları mutlu kılmıştır. Hakkıyla cihanın kumandanı olmuş, büyük gazaya her yerde sancaklar dikmiş ve düşman askerlerini gam denizine dökerek rezil etmiştir.

En son belgedeki manzumelerde Hâlid Bey, bu zaferin mimarı olan “Gazâ-yı ekberî”n komutanı Mustafa Kemâl Paşa'yı tebrik etmekte ve onun bu zaferine tarih düşürmektedir.

#### 3.1. Mektupta Yer Alan Belgelerin Metni

“Ma'rûz-i Çaker-i Kemîneleridir ki

Vatan-ı azîmimizin dûcâr olduğu vehime-i azîmden tahlisiyle muhâfaza-yı saâdet u istiklâli u millet-i İslâmiyye'nin iâde-i şeref u ikbâli âmâl-i Hüdâ-pesendânesiyle masrûf buyrulan tedâbir-i sâibe ve himemât-i sâkibe-i hidîv-efhamîrleri avn u tevfiik-i cenâb-ı ilâhî ve imdâd-ı rûhâniyyet-i hazret-i risâlet-penâhî ile havârık-ı âdât u mu'cizât ibrâz ve mihrimiz kemâl u ikbâl-i âlem-i İslâmiyet'de neşr-i ziyâ-yı cedîr u mümtâz ve ef'ide-i elsine-i muvahhidîni mübâhât ve teşekkürât ile ziynet-sâz etmiş ve bu

26 Bu mektuplar üç sayfadan müteşekkil olup Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde *Hâriciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.)*, 61/47, lef 1, *HR.İM.*, 61/47, lef 2 ve *HR.İM.*, 61/47, lef 3 numaralarında kayıtlıdır. Satır sayıları farklılıklar arz etmekle birlikte belgeler, muhtemelen Mehmed Hâlid Bey'in bizzat kendisi tarafından yazılmıştır. Belgelerde bazı yerler silindiğinden dolayı ne yazık ki tam olarak okunamamaktadır.

meserrât-ı fevka'l-ade ile mâl-â-mâl-i ezhâr-ı mesâr olan fu'âd-ı â'cizânemin hâme-i acz-mâye-i kemterâneme devr u icâle etdiği silsile-i manzûme-i teşekkürât u tebrîkât ve târîh-i zafer-i mûcibü'l-meserrât bir varakaya tahrîr ile pîş-gâh-ı mekârim iktinâh-ı fehâmet-penâhiyyeye arz u takdîm kılındı. Ol bâbda ve her hâlde emr u fermân hazret-i lehü'l-emr ve'l-ihsânındır.

5 Rebiülevvel 1341/26 Ekim 1922

Dersaadet'de Bozdoğan Kemerî civârında Süleymâniye Caddesi'nde 7 ve 9 numaralı hânede mukim Diyârbekir Vâli-i esbakı Hacı Hâlid Beyleri"<sup>27</sup>

“Cenâb-ı Hakk'a binlerle hamd olsun ki şâd etdi

Umûm İslâm'ı güldürdü mükemmel ber-murâd etdi

Zevâl bulmuş iken bir hayli müddet tâli'-i millet

Kemâl ihsân idüp İslâm'ı mesrûrû'l-fuâd etdi

Kemâl Mustafâ Paşa hakîkî ictihâd etdi

Büyük Meclis karârıyla umûm millet cihâd etdi

Birer cism-i şecâat olduğunu eyledi isbât

Umûm efrâdımız dîn-i mübîne istinâd etdi

Kumandan paşalar hazrâtı timsâl-i şecâat hem<sup>28</sup>

[Kemâl Ref'et u İsmet Fevzi u Âlî Fuâd etdi]<sup>29</sup>

Doğup bedr-i Kemâl şân u şerefle cânib-i şarkdan

Saçıp envâr-ı nusret-i müslimîni pür sûâd etdi

Döküp bahr-i gama tevfik-i Bârî'yle Kemâl ehli

Cuyûş-i düşmeni hepden rezîl ü bî-murâd etdi

27 BOA, HR.İM., 61/47, lef 1.

28 Metinde “Kumandan paşalar hazrâtı timsâl-i şecâat hem de Kâzımlar” yazılmıştır. Vezin gereği “de Kâzımlar” kelimesi çıkartılmıştır.

29 Metin silik olduğu için tam olarak okunamamıştır.

Kumandan-ı cihân oldu be-hakk Mustafâ Paşa  
Gazâ-yı ekberî her yerde sancaklar küşâd etdi  
Gönül mülkünde şenlikler ve şehráyin idüp teşkîl  
Kulûb-ı ehl-i İslâm'ı bekâm u şen nihâd etdi  
Gazâsın eyledi tebrîk Kemâl Paşa'sına Hâlid  
Bire bin şükr idüp tebrîkini kerrâtla yâd etdi

### **Târîh-i Zafer**

Gâzî Kemal Mustafâ Paşa'ya verdi Mâcid  
Nusret-i fevka'l-fîkr oldu ana müsâid  
Her reyi her hareketi mazhar-ı tevfik olup  
Himmet-ile müslimîn evc-i ikbâle sâid  
Bedr-i münîr-i Kemâl itlâkine sezâdar  
O meh dört günde İzmir'e giden ziyâsı şâhid  
Kumandan-ı cihândır demekle dahi şâyân  
Elden gelen duâdır Mustafâ Hüdâ'ya âid  
Gazâ-yı ekberî süedâdan Kemâl Paşa'ya  
Söyledi bu târîhi cevherle Hacı Hâlid  
Gazâ-yı 1017  
Ekberî 12  
Paşa'ya 312  
1341<sup>30</sup>

30 BOA, HR.İM., 61/47, lef 2.

“Bi-mennihi Teâlâ Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ulviyye-i âtîsi Baş Kumandan-ı zî-şân fehâmetlü devletlü Mustafâ Kemâl Paşa Hazretleri'nin Huzûr-ı muallâ-nuşûr fehâmet-penâhlarına arıza-ı bendegâmdir”<sup>31</sup>

## Sonuç

Osmanlı Devleti döneminde en alt kademedeki memurluktan başlayarak çeşitli kademelerde görev alan ve valiliğe kadar yükselen Mehmed Hâlid Bey, yazmış olduğu eserlerini ithaf ettiği II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile iktidara gelen yönetim tarafından pasifize edilmiş ve siyaset sahnesinden ayrılmak zorunda bırakılmıştır. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanması ve akabinde yeni kurulan Cumhuriyet bürokrasisinde yer almanın eski siyasetler için bir umut olduğu dönemde Mehmed Hâlid Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya destek veren mektup ve onun zaferine tarih düşüren manzumeler kaleme alması tahlil edilmesi gereken bir konudur.

Mehmet Hâlid Bey'in bu arızası ve manzumeleri vatanın kurtuluşunu sağlayan bir öndere samimi duygularını ifade etmek için mi, yoksa yeni kurulan devlet bürokrasisinde yer almak için mi kaleme aldığını kesin olarak söyleyemiyoruz. Mektubun imza bölümünde en son valilik görevi Mamûretü'l-azîz yerine “Diyârbekir Vâlî-i esbakı Hacı Hâlid Bey” olarak kendini eski vali olarak tavsif etmesinin nedeni hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Siyasi hayatında haris bir tabiata sahip olduğu görülen Mehmed Hâlid Bey'in daha önceden görev yaptığı Erkân-ı Harbiye'deki görevleri yerine “Vâlî-i esbak” olarak kendini tanıtmaya aktif siyasette yer alma isteğinin de olabileceği ihtimalini göstermektedir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi kayıtları incelendiğinde bu mektuba herhangi bir cevap yazılmadığı görülmektedir. 26 Ekim 1922'de tarihli bu arızanın Kasım ayında Ankara'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştığına dikkat edecek olursak saltanatın kaldırılması tartışmaları esnasında unutulmuş olması muhtemel gözükmektedir. Daha başka arşiv belgelerinin gün yüzüne çıkması ve yeni araştırmaların yapılması bu mevzunun daha da aydınlatılmasını sağlayacaktır.

---

**Hakem Değerlendirmesi:** Dış bağımsız.

**Çıkar Çatışması:** Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

**Finansal Destek:** Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

**Peer-review:** Externally peer-reviewed.

**Conflict of Interest:** The author has no conflict of interest to declare.

**Grant Support:** The author declared that this study has received no financial support.

---

31 BOA, HR.İM., 61/47, lef 3.

## KAYNAKÇA

### 1. Arşiv Kaynakları<sup>32</sup>

*Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*

### 2. Araştırma Eserler

Alpkaya, Faruk: *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.

Berkes, Niyazi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Beysanoğlu, Şevket: *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, C.1, Işıl Matbaası, 1960.

Gencer, Ali İhsan: "Ahmed Esad Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.2, s. 64.  
Heper, Metin: *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernlik*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1997.

Kırmızı, Abdülhamit: "Kıbrıslı Hâlid Bey'in Diyarbakır Valiliği (1896-1902)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C.1, s. 265-274.

Köker, Levent: *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.

Küçük, Cevdet: "Hasan Fehmi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.16, s. 322-323.

Mehmed Hâlid: *Maksad-ı Kânûn*, Dersaadet, Matbaa-ı Âmire, 1306.

Mehmed Hâlid: *Risâle-i Cihâd*, İstanbul, Sabah Matbaası, 1293.

(Mehmed) Hâlid: *Mizânü'l-Tatbik*, Dersadet, Mahmûd Bey Matbaası, 1310.

Somel, Selçuk Akşin: "Melekler, Vatanperverler ve Ajan Provokatörler: Mutlakiyet Devri Diyarbakır Okul Gençliği, Bürokrasi ve Ziya Gökalp'in İdadi Öğrenciliği'ne İlişkin Soruşturma Kayıtları", *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar: Sina Akşin'e Armağan*, haz. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 193-254.

Yıldız, Hatip: "Diyarbakır Valisi Mehmed Hâlid Bey'in Beş Yıllık İcraatı ve Hazırladığı Rapor", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C.1, ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Ankara, Diyarbakır Valiliği Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2008, s. 387-401

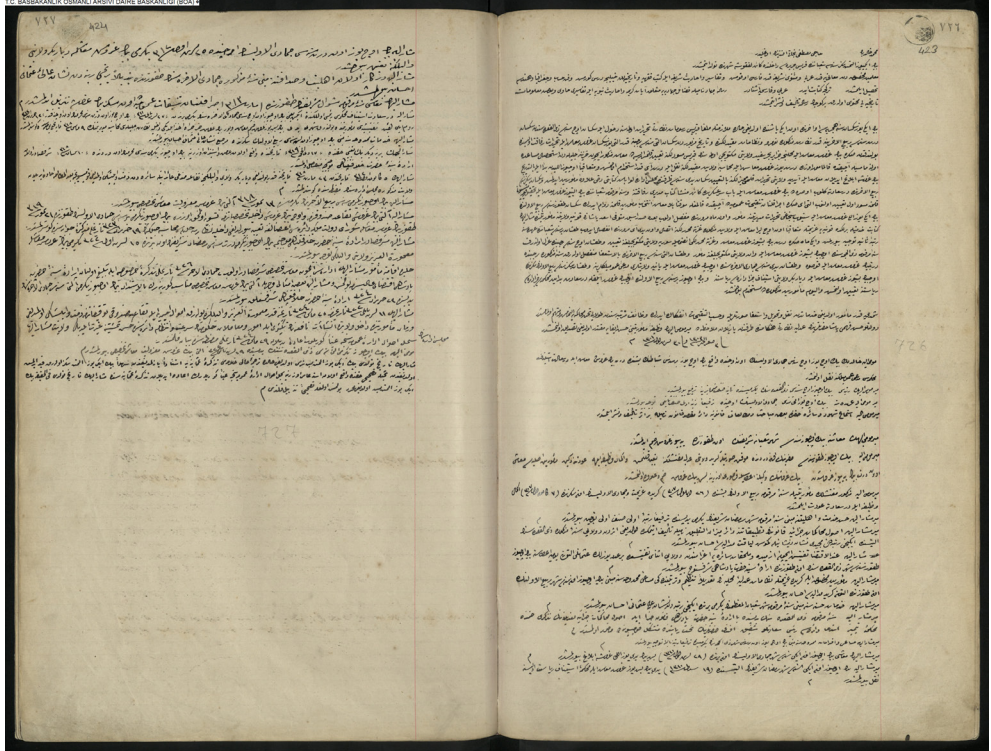
Yıldız, Hatip: "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Hâlid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.14, 2010, s. 103-118.

Yıldız, Hatip: "Ziya Gökalp (Mehmed Ziya)'in Talebelik Yılları", *SBarD (Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi)*, S.11, Mart 2008, s. 201-205.

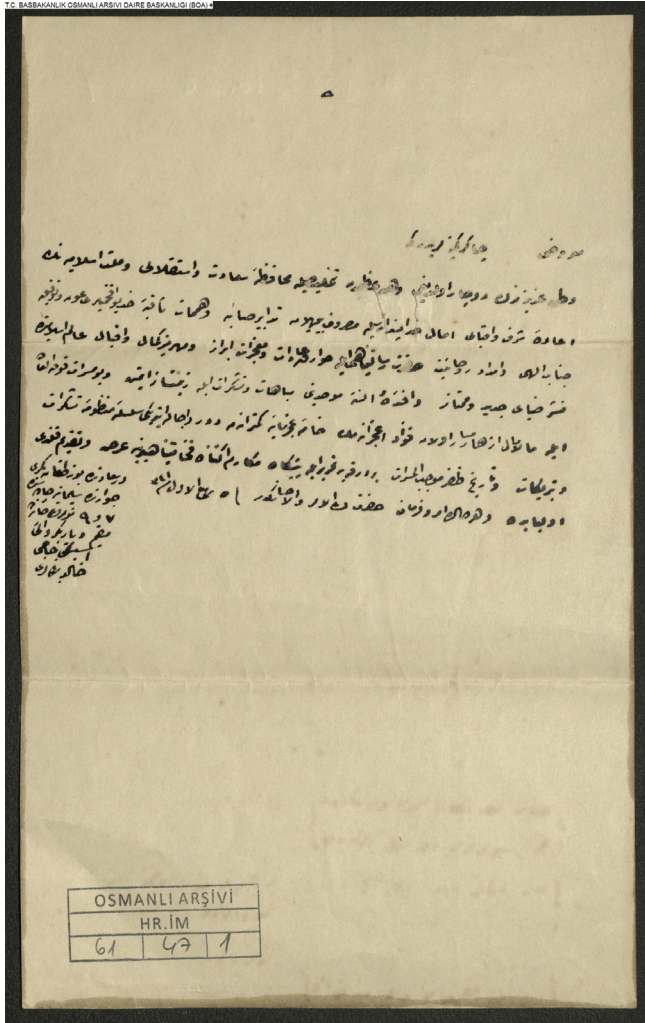
32 Kullanılan belgelerin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

# EKLER

TC BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVU DAİRE BASKINLIĞI (BOA)

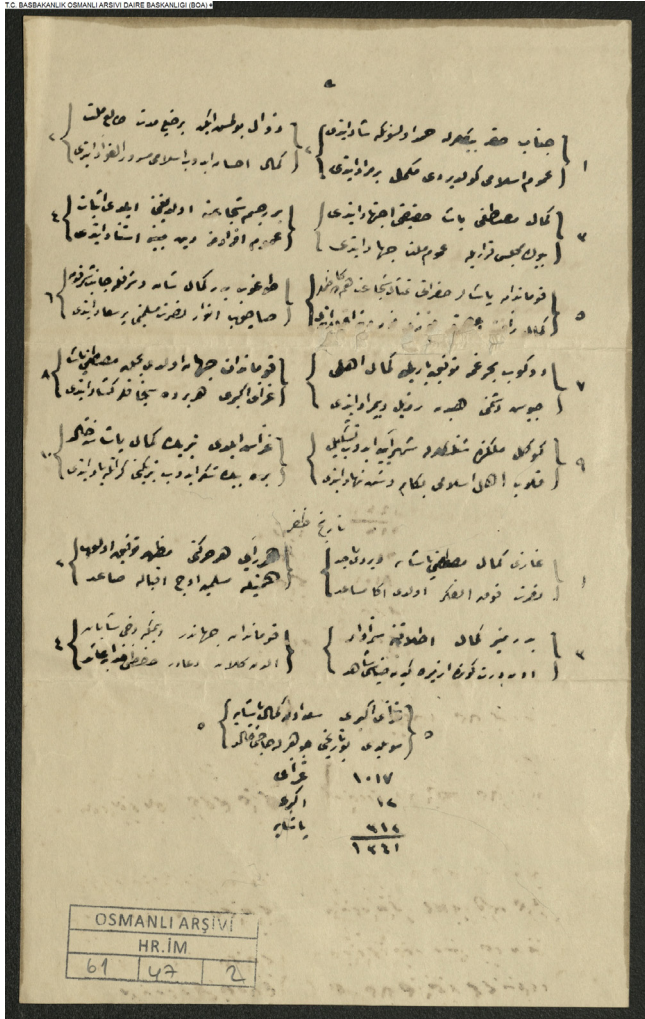


DHSAIDU.0001



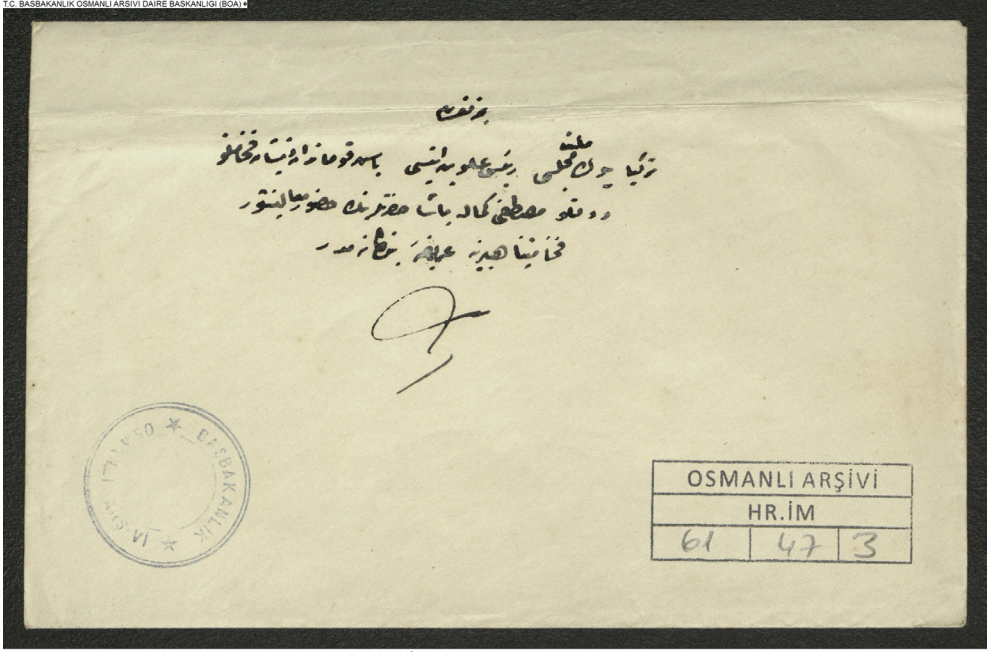
HR.İM.00061.00047.001





HR.İM.00061.00047.002

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)



HR.İM.00061.00047.003